

جایگاه توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های توسعه ایران (مورد: برنامه‌های پنج ساله پس از انقلاب)

حسن افراخته^۱، محمد حجی‌پور^۲، مریم گرزین^۳، بهناز نجاتی^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۳/۲۰

چکیده

در عصر حاضر، توسعه پایدار کشاورزی یکی از ضروریات سرزمینی به شمار می‌آید. در راستای حصول این هدف، لازم است در برنامه‌های پنج ساله توسعه کشور به عنوان سند بالادستی و هدایتگر توسعه به این مفهوم توجه کافی مبذول گردد. این مقاله برنامه‌های پنج ساله پس از انقلاب اسلامی را به لحاظ میزان توجه و تأکید بر ابعاد و شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در سال ۱۳۹۱ ارزشیابی کرده است. به منظور گردآوری داده‌ها از مطالعات اسنادی و جهت تجزیه و تحلیل برنامه‌ها از نرم‌افزار تحلیل کیفی داده‌ها (Atlas.ti) و روش تصمیم‌گیری چندمعیاره VIKOR استفاده شده است. نتیجه نشان داده است در تمام برنامه‌های توسعه پس از انقلاب به توسعه پایدار کشاورزی توجه شده است، اما در برنامه پنجم بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی تأکید بیشتری شده است. گرچه در روند برنامه‌ریزی به تدریج به مفهوم توسعه پایدار کشاورزی توجه بیشتری معطوف شده است، اما تمامی ابعاد توسعه پایدار کشاورزی به طور یکسان مورد توجه قرار نگرفته است.

طبقه بندی JEL: Q01, Q13, Q14, Q15, Q16, Q17, Q18.

واژگان کلیدی: توسعه روستایی، توسعه پایدار کشاورزی، برنامه‌های پنج ساله توسعه، تحلیل محتوا.

---

۱. استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)

email: hafrakhteh@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی.

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی.

۴. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی.

مقدمه

در تداوم حیات انسانی، کشاورزی و تولیدات آن دارای نقش بنیادی است. در عرصه جهانی، نگرشی بر زمینه‌های تحولی جوامع پیشرفته کنونی گویای آن است که منشأ توسعه‌یافتگی بسیاری از این ممالک، مازاد تولید در بخش کشاورزی بوده و در مراحل اولیه توسعه، مناسب‌سازی تحولات شده است (مطیعی لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۶، ۸۵). در کشورهای رو به رشد و در حال‌گذار نیز، کشاورزی در تحکیم پایه‌های اقتصاد آن نقشی اساسی ایفا می‌کند. از آن جا که این بخش اقتصادی از نظر تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت دارد، ثبات و استمرار رشد آن را می‌توان از عوامل عمده کمک‌کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به شمار آورد (Gongn&Lin, 2000, 27). به عبارتی، رشد فزاینده جمعیت نیاز جوامع را به تولید مواد غذایی افزایش داده که این عامل خود نیازمند گسترش تولیدات کشاورزی است. هم‌چنین افزایش تولیدات کشاورزی نیازمند به‌کارگیری تکنولوژی‌های مدرن بوده که استفاده از کود و سموم دفع آفات را می‌طلبد. استفاده از این عوامل طی سال‌ها باعث اثرات مخرب بر منابع طبیعی به خصوص خاک و آب شده است. از طرفی دیگر، در جوامعی هم‌چون کشور ما تا قبل از روی کار آمدن درآمدهای نفتی، اقتصاد ملی بر پایه کشاورزی استوار بود و تنها منبع تأمین خزانه و هزینه‌های دولت به شمار می‌رفت. در عصر حاضر با وجود کاهش نقش این بخش در اقتصاد، هنوز مطالعه کارکرد بخش‌های اقتصادی در چارچوب اقتصاد کلان ملی مؤید نقش قابل توجه بخش کشاورزی در کشور است چرا که در تأمین اشتغال و درآمد ساکنان نواحی و تعدیل نابرابری‌ها، تولید ناخالص داخلی، تأمین نیازهای مصرفی جمعیت، درآمد ملی و ارزآوری که زمینه‌های توسعه اقتصادی و ملی به شمار می‌آید، سهمیم است (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۱، ۶۴). بدین‌سان، با توجه به نقش چندجانبه کشاورزی در زندگی انسانی و این که در کانون مباحث توسعه پایدار قرار دارد (Lynam, 1994, 1381)، می‌توان گفت، حصول پایداری در تمامی ابعاد آن از ضروریات غیرقابل انکار است.

تلاش‌های مربوط به کشاورزی و توسعه روستایی پایدار حول سه محور اساسی قرار دارد که شامل امنیت غذایی، ایجاد اشتغال و درآمد در مناطق روستایی به منظور ریشه کن نمودن فقر و حفظ منابع طبیعی و محیط زیست است (برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴). به بیان دیگر، این رهیافت به دنبال حداکثر نمودن بهره‌وری از ظرفیت‌های بخش کشاورزی (اعم از طبیعی و انسانی) و حداقل نمودن پیامدهای مخرب زیست محیطی است. بدین‌سان، توسعه کشاورزی بایستی با اتکاء به امکانات و تکنولوژی موجود شکل یابد؛ از نظر فنی مناسب، از نظر اقتصادی توجیه‌پذیر، از نظر اجتماعی قابل قبول و از نظر محیطی مطلوب باشد (کوچکی، ۱۳۷۴، ۹۲).

در کشور ما نیز "چرخه چالش‌ها" در بخش کشاورزی نظیر عدم افزایش سطح زیرکشت، سه برابر شدن جمعیت کشور در طی ۴۰ سال گذشته و کاهش مساحت اراضی مفید، افزایش فشار اکولوژیکی در فضاهای تولید محصولات کشاورزی (نواحی روستایی)، استفاده مکرر از زمین، استفاده نادرست و مخرب از منابع آبی، کاهش راندمان عوامل بنیادی تولید (آب و زمین) و به صرفه نبودن تولید در این بخش، پیری

جمعیت بهره‌بردار در بخش کشاورزی و عدم رغبت جوانان به فعالیت در آن سبب گردیده تا این بخش مهم اقتصادی به مرور زمان دچار ناپایداری مفرط شود. از این رو در راستای حفظ منابع خدادادی و استفاده عقلایی از آن و هم‌چنین ایجاد تغییر مثبت در وضعیت کشاورزان و روستاییان، ضرورت توجه به توسعه پایدار کشاورزی احساس می‌گردد که همواره نیز رشد و توسعه پایدار کشاورزی، یکی از شاخص‌ترین و مهم‌ترین اهداف جمهوری اسلامی بوده است (درویشی، ۱۳۷۲، ۵).

نخستین گام و بنیادی‌ترین آن به منظور تحقق بخشی به توسعه پایدار کشاورزی، اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهای متناظر با وضعیت کنونی کشور است و در سطح بین‌المللی نیز برنامه‌ریزی به‌عنوان یک چارچوب معین برای رسیدن به اهداف توسعه و خصوصاً توسعه پایدار از اهمیت قابل توجهی برخوردار است (جمعه‌پور، ۱۳۷۷، ۱۶۵). در ساختار نظام برنامه‌ریزی و اجرایی حاکم بر کشور ما، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در سطح کلان و ملی جریانات و روند ویژه سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های عملیاتی را شکل می‌دهد و میزان توجه و گرایش به پیاده‌سازی رویکردها و رهیافت‌هایی هم‌چون توسعه پایدار و به‌خصوص توسعه پایدار کشاورزی در ارتباط مستقیم با برنامه‌های پنج ساله توسعه قرار دارد. هدف تحقیق، پاسخ به این پرسش اساسی است که با توجه به شرایط خاص زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر کشور، در برنامه‌های توسعه پنج ساله به مثابه بالادست‌ترین سند هدایت‌کننده جریان توسعه، به چه میزان بر رویکرد توسعه پایدار کشاورزی به عنوان رهیافتی نو و کارآمد در برنامه‌ریزی کشاورزی و روستایی کشور توجه و تأکید شده است؟

۱. پیشینه تحقیق

هولس (۱۹۹۱) در مقاله‌ای با عنوان "چشم‌انداز جهانی توسعه پایدار: الزاماتی برای کشاورزی" ابتدا به بررسی گزارش کمیسیون پیرسون، برانت و برونتلان می‌پردازد و در ادامه به الزامات توسعه پایدار کشاورزی در جهان تأکید می‌کند. این مقاله رابطه بین کشاورز و مصرف‌کننده را تبیین و به طور خلاصه، سودمندی و تعالی منابع انسانی در دستیابی به شکل پایدار کشاورزی را هدف اصلی می‌داند.

گراهام (۱۹۹۸) در کتاب خود با عنوان "توسعه پایدار کشاورزی و توسعه روستایی" به ارتباط بین این دو مقوله می‌پردازد و نقش کشاورزی پایدار بر توسعه روستایی را مورد بحث قرار می‌دهد. موضوعات مورد بحث عبارتند از: ضرورت رفع نیازهای اساسی بشر، توسعه پایدار کشاورزی، نقش محوری کشاورزی پایدار در توسعه پایدار روستایی و در نهایت معرفی یک استراتژی برای کشاورزی پایدار و توسعه روستایی.

علیپور و دیگران (۱۳۸۷)، در پژوهشی تحت عنوان "دانش و گرایش محققان سازمان ترویج، آموزش و تحقیقات کشاورزی نسبت به کشاورزی پایدار"، به سنجش گرایش ذهنی و عملی محققان کشاورزی نسبت به مفهوم کشاورزی پایدار پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان داد جهت‌گیری تحقیقاتی پاسخگویان عمدتاً در جهت تدوین نیازها و مسائل تحقیقاتی در جهت رفع مسائل و مشکلات بخش کشاورزی و نیز بهره‌مندی از نظرات و همکاری محققان با تخصص‌ها و رشته‌های مختلف در انجام این‌گونه فعالیت‌ها بود. از نظر پاسخگویان، نتایج تحقیقات آنان پیامدهایی هم‌چون افزایش عملکرد در

واحد سطح، حفظ تولیدات کشاورزی در درازمدت، حفظ منابع طبیعی و کشاورزی و نیز افزایش تولید و درآمد کشاورزان را در بر داشته است.

قنبری و حمید برقی (۱۳۸۷)، در پژوهشی با عنوان "چالش‌های اساسی در توسعه پایدار کشاورزی ایران"، برخی از پتانسیل‌ها و تنگناهای فراروی بخش کشاورزی کشور را در ارتباط با توسعه پایدار کشاورزی مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که توسعه پایدار کشاورزی در کشورمان علاوه بر چالش‌های جهانی با چالش‌های دیگری نیز مواجه است از جمله: فرسایش شدید منابع خاک، هرزروی و عدم بهره‌وری مناسب از منابع آب‌های سطحی و زیرزمینی، تخریب پوشش گیاهی و کاربرد غیراصولی از منابع طبیعی، بالابودن ضایعات محصولات کشاورزی، بیکاری در مناطق روستایی، دوگانگی در ساختار مناطق شهری و روستایی، مدیریت توسعه روستایی، امنیت سرمایه‌گذاری در بخش‌های تولیدی.

مشاهده می‌شود در تحقیقاتی که تاکنون در ایران و جهان صورت گرفته، اغلب موضوعاتی نظیر توسعه پایدار کشاورزی، شاخص‌ها و الزامات آن را در دستور کار خود قرار داده‌اند و در تحقیقات داخلی نیز کمتر به بررسی محتوای برنامه‌های کلان توسعه در ارتباط با توسعه پایدار کشاورزی پرداخته شده است. بررسی جایگاه توسعه پایدار در برنامه‌های توسعه به عنوان هدف اصلی تحقیق آن را از سایر پژوهش‌های انجام‌شده متمایز می‌سازد که می‌تواند در راستای ارتقاء و توسعه فرهنگ نظارت، ارزیابی و جهت‌دهی توسعه کشور مورد استفاده متولیان امر قرار گیرد.

۲. مبانی نظری

اصطلاح توسعه روستایی از سال‌های ۱۹۵۰ به بعد مطرح شده است (زمانی‌پور، ۱۳۷۳، ۴۳). توسعه روستایی به عنوان یک مفهوم، ایده، نوعی عمران و بهبود سطح زندگی روستاییان است که شامل توسعه منابع طبیعی با تأکید بر بخش کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آن، توسعه صنایع روستایی، توسعه و تجهیز منابع انسانی و تلاش مستمر در راستای بهسازی فضای اجتماعی-اقتصادی زندگی روستایی می‌شود. از این منظر آن مفهومی چند بعدی است که علوم متعدد کشاورزی، علوم اجتماعی، روانشناسی، مدیریت، اقتصاد و مهندسی را با هم مرتبط می‌سازد (طالب و عنبری، ۱۳۸۷، ۲۴۹).

مایکل تودارو اعتقاد دارد که توسعه روستایی در عین حال که عمدتاً منوط به پیشرفت کشاورزی زارعین کوچک است، از این حد بسیار فراتر می‌رود و شامل: الف) بهبود سطح زندگی از جمله بهبود درآمد، اشتغال، آموزش، بهداشت و تغذیه، مسکن و رشته متنوعی از خدمات اجتماعی مربوط؛ ب) کاهش نابرابری در زمینه توزیع درآمدهای روستایی و کاهش عدم تعادل درآمدها و امکانات اقتصادی بین مناطق شهری و روستایی؛ و ج) گسترش توانایی بخش روستایی در تثبیت و تسریع روند پیشرفت در طول زمان می‌گردد (تودارو، ۱۳۷۸، ۳۳۷).

بنابراین حوزه فعالیت در توسعه روستایی را می‌توان شامل پنج بخش دانست که این بخش‌ها عبارتند از: مدیریت منابع طبیعی، امور زیربنایی روستایی، مدیریت منابع انسانی، توسعه کشاورزی و توسعه

فعالیت‌های غیرکشاورزی، که به نظر او این بخش‌ها باید در چارچوب راهبرد توسعه نهادی مورد اهتمام قرار گیرد (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۸، ۲۰).

بنا به تعریف بانک جهانی نیز توسعه روستایی استراتژی است که برای بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه مشخصی از مردم که همان روستاییان فقیرند، طراحی می‌شود. این استراتژی در پی گسترش منافع توسعه در بین فقیرترین افرادی است که در نواحی روستایی به دنبال امرار معاش هستند. از نظر بانک جهانی، فقرای روستایی شامل کشاورزان خرده‌پا، اجاره‌نشین‌ها و خوش‌نشین‌ها است (لنگرودی، ۱۳۸۶، ۶). به عبارتی می‌توان گفت که توسعه به دنبال تغییر وضع موجود یک جامعه و حرکت به سمت وضع مطلوب بوده که با توجه به ساختارهای جامعه ترسیم شده است.

بدین‌سان، با توجه به ابعاد گسترده توسعه روستایی نمی‌توان تعریف جامع و مورد پذیرش همه صاحب‌نظران ارائه نمود اما آن چه که در بسیاری از تعاریف بر آن تکیه و تأکید گردیده، جایگاه محوری بخش کشاورزی و مسائل پیرامونی آن است. به بیان دیگر می‌توان گفت راهبرد توسعه روستاها بنا به پیوند ناگسستنی و عمیق این فضاها با بخش کشاورزی، در گرو اصلاح، بهبود و توسعه سازمان بخش کشاورزی در فضاهای روستایی است.

کشاورزی پایدار، توسعه سیاست‌ها و عملیاتی است که توانایی مردم را برای تولید غذا و پوشاک تضمین کرده، وضعیت اقتصادی و تجاری کشاورزی و ارزش‌های اجتماعی را حفظ می‌کند، بی‌آنکه سبب تخریب منابع طبیعی شود. هدف کشاورزی پایدار اعمال مدیریت موفق بر منابع پایه کشاورزی یا به عبارتی تطابق زیست محیطی بوده تا بتواند نیازهای متغیر انسانی را در حال و آینده برطرف کند و درآمد خانوار را در بلندمدت ارتقا بخشد، در صورتی که اقتصادی‌ترین و سودمندترین نحوه استفاده از انرژی و تبدیل آن به تولیدات کشاورزی، سبب تخریب حاصلخیزی خاک و کیفیت محیط زیست نشود (هارود، ۱۹۹۰، ۱۱۹؛ حسینی و شریعتی، ۱۳۸۲، ۲۶۱؛ مطیعی‌لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۸، ۵۷).

مفهوم و مضمون توسعه پایدار که کشاورزی پایدار را نیز در بر می‌گیرد، تنها متعلق به دوران معاصر نیست و بعضی تاریخچه آن را به زمان نیوتن، جان لاک، توماس جفرسون، چارلز داروین و حتی به آسیای قدیم نسبت می‌دهند (کریمی، ۱۳۸۱، ۴۱). برای نخستین بار آلبرت هاوارد کشاورزی پایدار را به عنوان یک نظام تشریح کرد (هاتفیلد و کارلن، ۱۳۸۰، ۱۱). به طور کلی می‌توان گفت کشاورزی پایدار تجلی افکاری است که از حدود دهه ۱۹۲۰ به موازات کشاورزی تجاری شکل گرفته و به تدریج به طرز چشم‌گیری تکامل یافته است و در عین حال جنبه اصلی فلسفی خود را در نحوه برخورد با محیط طبیعی، که همانا همگامی با نظام طبیعت و حفاظت از آن است حفظ نموده، سپس صورت علمی پیدا کرده، امروزه به عنوان جنبش ارگانیک فعال است (لامپکین، ۱۳۷۶، ۱۱).

کشاورزی پایدار از نظر اندیشمندان مختلف دارای معانی گوناگون است که به حیطه علاقه و تجربه آنان بستگی دارد. اما بیشتر اختلاف‌نظرهایی که امروزه در مورد ماهیت و توانایی‌های کشاورزی پایدار وجود دارد عمدتاً در ارتباط با تعاریفی است که از آن ارائه می‌شود (فرانسیس و همکاران، ۱۳۷۷، ۴). بنا به نظریه لوکرتر (۱۹۸۹) اصطلاح کشاورزی پایدار به مجموعه‌ای از خط و مشی‌ها جهت مقابله با مشکلات

موجود بر سر راه توسعه کشاورزی اطلاق می‌شود. چنین مشکلاتی شامل افت حاصلخیزی خاک بر اثر فرسایش فزاینده و پیامدهای آن نظیر از دست رفتن مواد غذایی مورد نیاز گیاه، آلودگی آب‌های سطحی و زیرزمینی به آلاینده‌هایی نظیر حشره‌کش‌ها، کودها و رسوبات، نقصان منابع غیرقابل تجدید، کمی درآمد کشاورزی به دلیل بالا بودن هزینه‌های تولید و نازل بودن قیمت فروش محصولات می‌باشد. به‌علاوه واژه پایدار تلویحاً مبین بعد زمانی است و توانایی یک نظام کشاورزی از نظر ادامه حیات در درازمدت را دربردارد (هاشمی‌نیا و قهرمان، ۱۳۷۸، ۱۰؛ ادواردز، ۱۳۷۹، ۱۳). بنابراین می‌توان گفت که کشاورزی هنگامی پایدار است که از نظر اقتصادی باعث رشد و ترقی مناسب گردد، به لحاظ اجتماعی عادلانه، به‌لحاظ فرهنگی مناسب و نهایتاً بر مبنای یک رویکرد کل‌نگر و علمی، برنامه‌ریزی و انجام شود. به بیان دیگر کشاورزان می‌توانند، عرضه محصولات کشاورزی را هماهنگ با رشد جمعیت و رشد اقتصادی و با توجه به محیط زیست افزایش دهند (UNDP, 1994, 21؛ هاشمی‌داران، ۱۳۸۴، ۵۶).

فائو برای توسعه پایدار کشاورزی و روستایی معیارهای زیر را بر می‌شمرد:

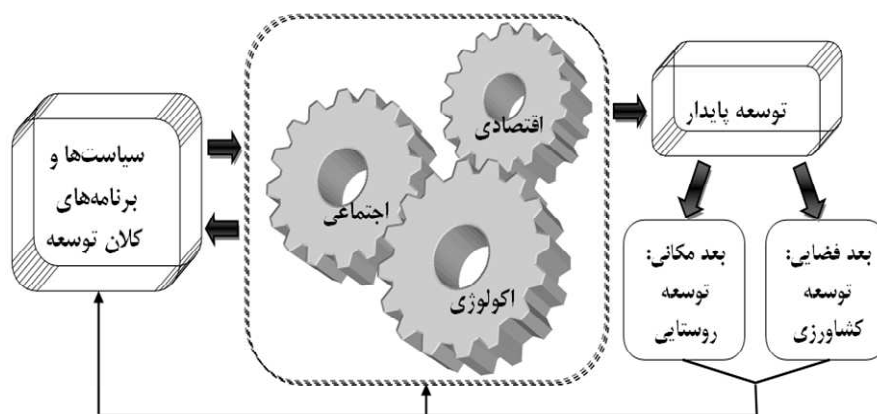
- تأمین نیازهای غذایی اساسی نسل حاضر و آینده از نظر کمی و کیفی و در عین حال تأمین تولیدات کشاورزی دیگر؛
- ایجاد مشاغل دائمی، درآمد کافی و شرایط مناسب زندگی و کار برای کسانی که در فرآیند تولیدات کشاورزی اشتغال دارند؛
- حفظ و در صورت امکان ارتقای ظرفیت تولیدی منابع طبیعی پایه و منابع تجدیدشونده، بدون ایجاد اختلال در عملکرد چرخه‌های اساسی بوم‌شناختی و تعادل‌های طبیعی و تخریب جنبه‌های اجتماعی - فرهنگی جوامع روستایی با ایجاد آلودگی زیست محیطی؛
- کاهش آسیب‌پذیری بخش کشاورزی نسبت به عوامل طبیعی و اقتصادی - اجتماعی و دیگر تهدیدها و تقویت خوداتکایی (Munssing and shearer, 1995).

در مجموع بحث توسعه پایدار کشاورزی می‌توان گفت "پایداری" از جایگاه خاصی برخوردار است. آن به عنوان وجه وصفی توسعه، وضعیتی است که مطلوب بودن و امکانات موجود در طول زمان کاهش پیدا نمی‌کند و از کلمه Sustenere (Sus) یعنی از پایین Teneres یعنی نگه داشتن) به معنای زنده نگه داشتن گرفته شده است که بر حمایت یا دوام بلندمدت تأکید می‌کند (زاهدی، ۱۳۸۴، ۷۹). پایداری نگه‌داری بدون اضمحلال، پشتیبان و تکیه‌گاه زندگی است (Gane, 2007, 132).

مفهوم پایداری، رویکرد گسترده‌ای است که درباره مسائل اجتماعی، اقتصادی به‌ویژه زیست محیطی ناشی از فعالیت‌های مختلف انسان بحث و راه‌حل‌های آن را بررسی می‌کند. ریشه این مباحث از گزارش کمیسیون برانت‌لند (۱۹۸۷م) تحت عنوان آینده مشترک ما نشأت می‌گیرد (Avijit, 1998, 96). پایداری در کشاورزی، ویژگی‌هایی مانند دوام اقتصادی، سلامت محیطی و مقبولیت اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد (حسینی و شریعتی، ۱۳۸۲، ۲۶). بدین‌سان می‌توان عنوان نمود که پایداری مفهومی است سیستمی‌نگر که چنانچه سیستم‌های بالاتر ناپایدار باشد، زیرسیستم‌ها نیز قادر نخواهند بود به پایداری دست یابند، این بدین معنی است که پایداری در سطح محلی بدون وجود پایداری در سطوح بالا قابل تحقق نیست.

براساس پیوستگی و سلسله مراتب فضایی - مکانی و همچنین نظام برنامه‌ریزی و مدیریت کلان توسعه در هر سرزمین، برنامه‌های توسعه روستایی و توسعه پایدار بخش کشاورزی به عنوان جزئی از برنامه‌های توسعه هر کشور به شمار می‌رود (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۷، ۵۳) و الگوی نظری تحقیق به شرح شکل (۱) قابل ارائه است.

شکل - ۱. مدل مفهومی تحقیق

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف کاربردی، و از حیث ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی است. در راستای پیشبرد تحقیق، محتوای قانون برنامه‌های پنج‌ساله بعد از انقلاب اسلامی بررسی شده است. زمان انجام تحقیق سال ۱۳۹۱ بوده است. تحلیل محتوای برنامه‌های مورد مطالعه با رویکرد توسعه پایدار کشاورزی طی گام‌هایی به شرح زیر بوده است:

اول، شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی از منابع متعدد و پیشینه تحقیق گردآوری شده است؛ دوم، شناسایی و دسته‌بندی شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در گروه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی Atlas.ti در متون پنج برنامه توسعه پس از انقلاب؛ و سوم، ارزشیابی و تجزیه و تحلیل محتوای برنامه‌ها با استفاده از فراوانی شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی که از مرحله پیشین بدست آمده به کمک روش VIKOR^۱.
نرم‌افزار Atlas.ti از جمله نرم‌افزارهایی است که به منظور تجزیه و تحلیل کیفی داده‌های متنی، گرافیکی، صوتی و تصویری مورد استفاده محققان قرار می‌گیرد. در واقع کاربرد این نرم‌افزار در مطالعات و

تحقیقات کیفی به منظور تئوری‌سازی است. این نرم‌افزار برای ایجاد پیوند بین کدها و یا برجسب‌ها با متن یا قسمتی از متن به کار می‌رود و امکان تحلیل متن و مفهوم آن در رویکردی سیستمی فراهم می‌گردد (میرزا محمدی، ۱۳۹۱؛ دولانی و همکاران، ۱۳۹۱، ۸۶). در تحقیق حاضر در بخش تحلیل متن، و فراوانی ابعاد و شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی از این نرم‌افزار استفاده شده است. ویکور (VIKOR) یک روش توافقی است که بر مبنای روش ال. پی. متریک^۱ توسعه یافته است. تمرکز این روش روی رتبه‌بندی و انتخاب مجموعه‌ای از گزینه‌ها با وجود تضاد معیارها است. رتبه‌بندی چند معیاره در روش VIKOR بر اساس نزدیک‌ترین جواب به جواب ایده‌آل است (Opricovic & Tzeng, 2004). تفاوت اصلی این مدل با مدل‌های تصمیم‌گیری سلسله‌مراتبی یا شبکه‌ای این است که برخلاف آن مدل‌ها، در این مدل مقایسات زوجی بین معیارها و گزینه‌ها صورت نمی‌گیرد و هر گزینه مستقلاً توسط یک معیار سنجیده و ارزیابی می‌شود. مراحل انجام آن به شرح زیر است:

۱. محاسبه مقادیر نرمال شده

$$L_{pi} = \left\{ \sum_{j=1}^n [w_j (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-)]^p \right\}^{1/p} \quad (1)$$

۲. تعیین بهترین و بدترین مقدار: بهترین و بدترین هر یک از مقادیر در هر معیار را شناسایی می‌کنیم و به ترتیب f_j^* (بهترین راه حل ایده‌آل مثبت) و f_j^- (بهترین راه حل ایده‌آل منفی) می‌نامیم. اگر تمامی f_j^* را به هم پیوند بزنیم یک ترکیب بهینه خواهیم داشت که بیشترین امتیاز را خواهد داد که در مورد f_j^- نیز همین طور است.

$$f_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^n x_{ij}^2}}, i = 1, 2, \dots, m; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

۳. تعیین وزن معیارها

$$\begin{aligned} f_j^* &= \text{Max } f_{ij}, \quad i = 1, 2, \dots, m \\ f_j^- &= \text{Min } f_{ij}, \quad j = 1, 2, \dots, n \end{aligned} \quad (3)$$

۴. محاسبه فاصله گزینه‌ها از راه‌حل ایده‌آل: این مرحله محاسبه فاصله هر گزینه از راه‌حل ایده‌آل و سپس حاصل جمع آن‌ها برای ارزش نهایی براساس روابط ذیل است، به عبارتی برترین رتبه براساس ارزش S_i و بدترین رتبه بر اساس ارزش R_i بدست می‌آید.

$$R_i = \text{Max}_j [w_j (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-)] \quad (۴)$$

۵. محاسبه مقدار ویکور Q_i : این مقدار برای هر یک از i ها به صورت زیر تعریف می‌شود: هنگامی که مقدار v بزرگ‌تر از $0/5$ باشد شاخص Q_i منجر به اکثریت موافق می‌شود و هنگامی که مقدار آن کم‌تر از $0/5$ می‌شود، شاخص Q_i بیانگر نگرش منفی اکثریت است. به طور کلی وقتی مقدار v برابر $0/5$ است که بیانگر نگرش توافقی متخصصان ارزیابی است.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-) \quad (۵)$$

۶. رتبه بندی گزینه‌ها بر اساس مقادیر Q_i : در این مرحله بر اساس مقادیر Q_i محاسبه شده در گام قبل، گزینه‌ها را رتبه‌بندی کرده و تصمیم‌گیری می‌نماییم (Wei, 2008).

$$Q_i = v \left[\frac{S_i - S^*}{S^- - S^*} \right] + (1-v) \left[\frac{R_i - R^*}{R^- - R^*} \right] \quad (۶)$$

۴. بحث و نتایج

۴-۱. برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب

برنامه اول (۱۳۷۰-۱۳۷۴)

در برنامه اول توسعه بعد از انقلاب و اصلاحیه آن^۱ به بخش کشاورزی توجه خاص شد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۶، ۵۲). در طی این برنامه حدود ۸/۱۲۸ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری توسط بنگاه‌های دولتی در بخش کشاورزی صورت گرفت. در سال ۱۳۶۶ ارزش افزوده این بخش ۵۶۲ میلیارد ریال بوده که ۱۸ درصد از محصول ناخالص داخلی کشور را دربر گرفته است. افزایش نسبی ارزش افزوده این بخش به دلیل رشد منفی محصول ناخالص داخلی در سال‌های پیش از برنامه و رشد مثبت کشاورزی در آن زمان بوده است. سهم زیربخش زراعت به طور متوسط ۵۰/۳ درصد، سهم زیربخش دامداری ۴۸/۴ درصد و

۱. لایحه برنامه اول توسعه، به دلیل ضعف و عدم انجام و نیز وجود شرایط ویژه ناشی از جنگ تحمیلی مورد تصویب قرار نگرفت. پس از شروع دوره دوم مجلس شورای اسلامی با تغییرات اساسی و اصولی به تدوین "اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران" اقدام نمود.

جنگل‌داری و شیلات در مجموع ۱/۳ درصد در دوره زمانی ۱۳۵۸-۱۳۶۶ بوده است. از نظر تغییرات سطح زیرکشت و منابع آب مساحت زمین‌های زیرکشت و آیش ایران از حدود ۱۷/۸ میلیون هکتار در سال ۱۳۵۷ به ۱۸/۵ میلیون هکتار در سال ۱۳۶۶ رسیده است. این افزایش بیشتر ناشی از افزایش سطح اراضی آبی و کاهش سطح اراضی آیش بوده و میزان آب تأمین شده از طرق مختلف نیز طی این دوره به طور متوسط سالانه حدود ۴ درصد افزایش داشته است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰).

برنامه دوم (۱۳۷۵-۱۳۷۹)

برنامه‌ی ۵ ساله دوم با هدف اصلی توسعه اقتصادی با نرخ رشد ۵/۱ درصد در سال تصویب شد که نرخ رشد ارزش افزوده بخش کشاورزی ۴۳ درصد بوده است (قانون برنامه دوم توسعه، ۱۳۷۸-۱۳۷۴). در این برنامه نیز نگرش به کشاورزی با رویکردی خاص مورد توجه قرار گرفته و از آن جا که بخش صنعت به دلیل جنگ تحمیلی دچار ضعف شده بود و از طرفی نیز نیاز غذایی جمعیت کشور رو به تزاید داشته است، کشاورزی به عنوان محور توسعه مطرح شد (رحیمی، ۱۳۷۷، ۲۰۳). در این برنامه، استفاده از توانمندی‌ها و مزیت‌های نسبی مناطق در اتخاذ سیاست‌های منطقه‌ای کشاورزی، جلوگیری از تخریب بی‌رویه منابع طبیعی، حفظ و احیاء و بهره‌برداری مناسب از منابع تجدید شونده، ایجاد پوشش جنگلی، برنامه‌ریزی در زمینه گسترش صنایع تکمیلی دامی و کشاورزی و ... مورد توجه قرار گرفت (آقاسی‌زاده و همکاران، ۱۳۸۷، ۲۱). نکته‌ی حائز اهمیت در خصوص برنامه دوم توسعه این است که در سال ۱۳۷۷ دفتر محیط زیست و توسعه پایدار تأسیس گردید (دفتر محیط زیست و توسعه پایدار کشاورزی، ۱۳۸۳) که تا حدودی توجه به شاخص‌های کشاورزی پایدار جز اهداف کیفی قرار گرفت.

برنامه سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

مهم‌ترین ویژگی برنامه سوم توسعه شناخت چالش‌های اساسی فرآیند توسعه اقتصادی کشور و سعی در فراهم ساختن الزامات تحقق توسعه پایدار بود (جهانگرد، ۱۳۸۴، ۴۵). از نظر میزان سرمایه‌گذاری موجود در بخش کشاورزی، بیشترین رشد در برنامه‌ی سوم توسعه اتفاق افتاد (سلامی و دیگران، ۱۳۸۹، ۱۵۹). در این برنامه سعی شد که صنایع تبدیلی کشاورزی مورد توجه بیشتری قرار گیرد. هم‌چنین مقرر شد که ۳ درصد از سپرده‌های قانونی بانک مرکزی جمهوری اسلامی در اختیار سه بانک قرار گیرد که بخشی از آن صرف اعطای تسهیلات به طرح‌های کشاورزی و دامپروری شود؛ و تصویب شد که در طول سال‌های برنامه سوم حداقل ۲۵ درصد از تسهیلات اعطایی کلیه بانک‌های کشور را با هماهنگی دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط به بخش آب و کشاورزی اختصاص داده شود. در امر توسعه پایدار در این برنامه طرح‌هایی از قبیل تعادل دام و مرتع، خروج دام از جنگل و لزوم حفظ و حراست از منابع پایه اتخاذ شده است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۹).

برنامه چهارم (۱۳۸۸-۱۳۸۴)

برنامه چهارم در قالب ترسیم چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت و با سرمشق رشد پایدار اقتصادی مبتنی بر محور دانایی و رویکرد جهانی به منظور اصلاح ساختارها و فرآیندهای جامعه برای دوره ۸۸-۱۳۸۴ تهیه و تدوین شد. در این برنامه مقرر گردید که حداقل ۱۰ درصد از منابع قابل تخصیص حساب ذخیره

ارزی به بخش غیردولتی و به صورت ارزی - ریالی جهت سرمایه‌گذاری در طرح‌های موجه بخش کشاورزی اختصاص یابد. در این برنامه نیز مانند برنامه سوم ۲۵ درصد تسهیلات اعطایی مربوط به کشاورزی به بخش آب کشاورزی اختصاص یافت. همچنین توسعه بخش کشاورزی و منابع طبیعی با محوریت خودکفایی در تولید محصولات اساسی و حمایت از گسترش صنایع تبدیلی و تکمیلی بخش کشاورزی به نحوی که ضایعات به میزان ۵۰ درصد کاهش یابد، در صدر برنامه‌های مربوط به کشاورزی قرار گرفت. در امر توسعه پایدار کشاورزی در این برنامه تصویب شد که بهره‌برداری از جنگل صرفاً براساس تعدیل اکولوژیک صورت گیرد.

برنامه پنجم (۱۳۹۴ - ۱۳۹۰)

برنامه پنجم توسعه با نرخ رشد ۷ درصد در سال و با رویکرد مبنایی پیشرفت و عدالت تصویب شد و نرخ ارزش افزوده در بخش کشاورزی در طول این برنامه توسعه ۶ درصد پیش بینی گردید و مقرر شد کل تولیدات محصولات کشاورزی از ۱۰۲ میلیون تن در سال ۸۶ به ۱۴۳ میلیون تن در سال ۱۳۹۳ افزایش یابد.

در بخش کشاورزی در برنامه پنجم سرفصلی جدا در نظر گرفته نشده است اما به منظور ارتقای سطح کلی حمایت از کشاورزی به حداقل ۳۵ درصد ارزش تولید این بخش اهداف و برنامه‌های مهمی قید شده است که از جمله آن می‌توان به ارتقای بهره‌وری منابع و صادرات محصولات کشاورزی و بالابردن بینش و مهارت تولیدکنندگان بخش کشاورزی، تهیه و تدوین الگوهای کشت نوین اشاره داشت.

در بحث توسعه پایدار و کشاورزی، به منظور حفظ ظرفیت تولید و نیل به خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی، بر ارتقاء ارزش افزوده بر مبنای ملاحظات توسعه پایدار تأکید شده است. همچنین در راستای ارتقای آگاهی‌های عمومی، حفظ محیط زیست و دستیابی به توسعه پایدار، تهیه برنامه‌های آموزشی در ردیف اولویت‌ها قرار گرفت و نیز به منظور حفظ منابع آب و خاک در بحث استفاده از سموم و کودهای شیمیایی، مقدار مصرف مجاز برای تولید محصولات باغی و کشاورزی مشخص شد تا ضمن اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی، محصولاتی تولید شود که از سلامت برخوردار باشد.

۲-۴. ارزشیابی محتوای برنامه‌ها از منظر توسعه پایدار کشاورزی با استفاده از روش

VIKOR و نرم‌افزار Atlas.ti

تحلیل و ارزشیابی محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب (جدول ۱) نشان داد در بعد اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی به پارامترهایی هم‌چون میزان درآمد ناخالص بهره‌برداران کشاورزی، کاهش هزینه تولیدات، سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی، اعطای تسهیلات و اعتبارات به فعالیت‌های مرتبط و پرداخت یارانه نهاده‌های کشاورزی پرداخته شده است. به لحاظ توجه به میزان درآمد ناخالص بهره‌برداران کشاورزی از تولید، تنها در برنامه چهارم توسعه به این مقوله مهم پرداخته شده است و در برنامه‌های پیش از آن و حتی برنامه پنجم کم‌ترین توجهی به این موضوع اساسی نگردیده است.

میزان توجه به کاهش هزینه تولیدات کشاورزی در میان برنامه‌های مورد مطالعه مربوط به برنامه سوم توسعه با ۶۰ درصد بوده است. روند توجه به این شاخص بنیادی در متن برنامه توسعه پس از انقلاب مؤید این است که به مرور پس از برنامه سوم، توجه و تأکید سیاست‌ها کمتر و در برنامه پنجم صفر گردیده است.

در مجموع بحث درآمد ناخالص ناشی از تولید در بخش کشاورزی و هزینه تولید در آن می‌توان اذعان نمود که علی‌رغم نقش بنیادی این دو فاکتور که در ارتباط مستقیم با پایدار کشاورزی و یا به بیان دیگر، نقش مهمی که در برانگیختن انگیزه بهره‌برداران و نسل‌های بعدی برای انجام فعالیت‌های کشاورزی دارد، تأکید و توجه قابل ملاحظه‌ای در متن برنامه‌های توسعه کشور نشده است که چالشی اساسی فراروی توسعه پایدار کشاورزی به شمار می‌آید.

از حیث توجه به توسعه سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی، برنامه‌های چهارم و پنجم به‌طور مشترک دارای بالاترین میزان (۲۸ درصد) بوده است و در مراتب بعدی، میزان توجه به این سیاست راهبردی و اساسی در برنامه دوم و سوم ۱۷ درصد و برنامه اول ۱۱ درصد تعیین شده است که علت اساسی آن را می‌توان تأکید به امر برنامه‌ریزی و تاثیر عمیق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی در رشد کشاورزی دانست.

میزان توجه به مقوله واگذاری تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی در متن برنامه اول توسعه از بیشترین سطح (۲۷ درصد) برخوردار بوده است که به مرور در طی برنامه‌های بعدی تا برنامه چهارم توجه به آن کاهش یافته اما در برنامه پنجم تأکید بر آن به‌طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته است. این امر را می‌توان با افزایش ناگهانی جمعیت کشور در دوره زمانی این برنامه و لزوم توجه بیشتر به بحث کشاورزی مرتبط دانست. در کل از آنجا که یکی از مسائل و چالش‌های اساسی بخش کشاورزی و روستاها به عنوان کانون تمرکز این فعالیت اقتصادی، نبود و کمبود سرمایه لازم جهت اقدامات و برآورد نیازهای مکانیزم توسعه می‌باشد، نادیده گرفتن و یا کم توجهی بر مقوله واگذاری اعتبارات می‌تواند خطری جدی فراروی توسعه پایدار بخش کشاورزی به شمار آید. تأکید بر پرداخت یارانه‌های نهاده‌های بخش کشاورزی از دیگر شاخص‌های اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی بوده و بررسی نشان داد که در محتوای تمامی برنامه‌های توسعه به‌طور یکسان بر آن توجه و تأکید شده است و یکی از علل اساسی این موضوع به شعائر نظام جمهوری اسلامی و اهداف و رویکرد انقلاب برمی‌گردد.

جدول-۱. میزان توجه به شاخص‌های اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی در محتوای برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران (درصد)

شاخص برنامه توسعه	میزان درآمد ناخالص	کاهش هزینه تولید	سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی	اعطای تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی	یارانه نهاده‌های کشاورزی
اول	۰	۲۰	۱۱	۲۷	۲۰
دوم	۰	۰	۱۷	۲۳	۲۰
سوم	۰	۶۰	۱۷	۱۸	۲۰
چهارم	۱۰۰	۲۰	۲۸	۹	۲۰
پنجم	۰	۰	۲۸	۲۳	۲۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

شاخص‌های اجتماعی توسعه پایدار کشاورزی در متن برنامه‌های توسعه پس از انقلاب (جدول ۲) سطح سواد و تحصیلات جامعه کشاورزان، آموزش فنی و تخصصی و توجه به جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی بوده است. طبق مطالعات صورت گرفته، علی‌رغم این که تاکنون تحقیقات متعدد نشان داده یکی از عمده مسائل پیش روی توسعه بخش کشاورزی، پایین بودن سطح سواد و میزان تحصیلات عمده بهره‌برداران است اما در محتوای برنامه‌های مورد مطالعه کمتر به این موضوع اساسی توجه شده یا به عبارت دیگر، تنها در متن برنامه اول توسعه به مقوله سواد و تحصیلات بهره‌برداران بخش کشاورزی تأکید و توجه شده است. به نظر می‌رسد علت این امر تأسیس نهضت سوادآموزی در سال ۱۳۵۸ و توجه به ریشه‌کنی بی‌سوادی در این دوره بوده است.

از حیث توجه به امر آموزش فنی و تخصصی کشاورزان نیز در متن برنامه اول بیشترین تأکید و توجه به آن (۳۲ درصد) شده است و در سایر برنامه‌ها به میزان برابر (۱۷ درصد) به مقوله یاد شده پرداخته شده است. لزوم حضور جمعیت جوان در بخش کشاورزی به عنوان یکی از مهم‌ترین پارامترهای توسعه پایدار کشاورزی است که تنها در برنامه اول به آن توجه شده است. علت تشویق و تأکید به اشتغال جمعیت جوان در بخش کشاورزی را می‌توان جلوگیری از مهاجرت‌های روزافزون ساکنان جوان روستایی به شهرها در سال‌های نخستین پس از جنگ و ممانعت از شاغل شدن آن‌ها در مشاغل غیربنیادی شهر دانست.

جدول ۲- میزان توجه به شاخص‌های اجتماعی توسعه پایدار کشاورزی در محتوای برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران (درصد)

برنامه توسعه شاخص	سطح سواد و تحصیلات جامعه کشاورزان	آموزش فنی و تخصصی کشاورزان	جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی
اول	۱۰۰	۳۲	۱۰۰
دوم	۰	۱۷	۰
سوم	۰	۱۷	۰
چهارم	۰	۱۷	۰
پنجم	۰	۱۷	۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

در بعد زیست محیطی توسعه پایدار کشاورزی، محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب به شاخص‌هایی هم‌چون مقابله با بیابان‌زایی و خشکسالی، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار و تکنولوژی سازگار با محیط تأکید شده است. ارزشیابی محتوایی برنامه‌های مورد مطالعه مؤید این است (جدول ۳) که به طور کلی شاخص‌های زیست محیطی در برنامه اول توسعه چندان مورد توجه واقع نشده است. اهمیت به شاخص مقابله با بیابان‌زایی و خشکسالی در برنامه اول تا سوم به صورت یکسان بوده و در برنامه چهارم اشاره‌ای به این موضوع نشده است. اما در برنامه پنجم شاهد سیر صعودی آن هستیم به گونه‌ای که بیشترین میزان توجه (۴۹ درصد) نیز مربوط به این برنامه می‌باشد.

لزوم تأکید بر حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین به حدی که نیازهای نسل حاضر را برآورده سازد و حقوق نسل‌های آینده نیز به مخاطره نیاندازد، در برنامه اول مورد توجه قرار نگرفته است، علت این امر را می‌توان عدم توجه به مقولات زیست محیطی و البته توسعه پایدار در بحث کشاورزی دانست، اما در سایر برنامه‌ها این مقوله بیشتر مورد توجه واقع شده است و در برنامه پنجم با یک جهش، توجه به این شاخص به نحو چشمگیری (۵۵ درصد) افزایش یافته است که می‌توان علت آن را کاهش قابل توجه ذخیره آب‌های زیرزمینی و آلوده شدن آب‌های سطحی بر اثر گسترش فعالیت‌های کشاورزی برشمرد و درواقع زنگ خطری برای دولت محسوب می‌گردد.

از حیث توجه به تکنولوژی سازگار با محیط نیز بیشترین میزان تأکید در برنامه پنجم و سوم (۴۰ درصد) صورت گرفته است و همان‌طور که ذکر شد، توجه به این مقوله در برنامه‌های نخستین بعد از انقلاب در اولویت قرار نداشته است. بدین‌سان، در مجموع می‌توان گفت ملاحظات زیست محیطی و به‌ویژه تأکید بر پایداری منابع طبیعی مربوط به بخش کشاورزی در برنامه پنجم در بالاترین میزان نسبت به سایر برنامه‌های توسعه کشور قرار دارد.

جدول-۳. میزان توجه به شاخص‌های زیست محیطی توسعه پایدار کشاورزی در محتوای برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران (درصد)

تکنولوژی سازگار با محیط	حفاظت و بهره برداری از آبهای شیرین با رویکرد توسعه پایدار	مقابله علیه بیابان‌زایی و خشکسالی	شاخص برنامه توسعه
۰	۰	۱۷	اول
۰	۹	۱۷	دوم
۴۰	۲۷	۱۷	سوم
۲۰	۹	۰	چهارم
۴۰	۵۵	۴۹	پنجم
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

در مجموع ارزشیابی برنامه‌های پنج ساله توسعه پس از انقلاب اسلامی از حیث میزان گرایش و توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی با استفاده از روش VIKOR در جدول (۴) و (۵) نشان داده شده است. برنامه پنجم توسعه اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی از نظر میزان توجه به شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی دارای رتبه اول بوده است که به نظر می‌رسد عواملی هم‌چون قرارگیری کشور ما در موج و جریان توسعه پایدار در سطح جهان، بروز مسائل و مشکلات زیست محیطی در پهنه سرزمین نظیر بروز بحران آب و خشکسالی‌ها، رشد جمعیت و افزایش نیاز غذایی و درک بیشتر اهمیت و لزوم مقوله پایداری از سوی برنامه‌سازان و سیاست‌مداران کشور نقش زیادی در تأکید برنامه پنجم بر توسعه پایدار کشاورزی داشته است. در مراتب بعدی میزان توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی در برنامه چهارم توسعه ۰/۲۶۸، برنامه اول توسعه ۰/۲۱۱، برنامه سوم توسعه ۰/۱۹۷ و برنامه دوم توسعه ۰/۰۰۸ ارزشیابی شده است.

جدول-۴. ماتریس فراوانی شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران

شاخص توسعه	اقتصادی			اجتماعی			زیست محیطی						
	درآمد ناخالص	کاهش هزینه تولید	سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی	یارانه نهاده‌های کشاورزی	جامعه کشاورزان	سواد و تحصیلات	آموزش کشاورزان	در بخش کشاورزی	جمعیت جوان شاغل	مقابله علیه بیابان‌زایی و خشکسالی	شیرین با رویکرد توسعه پایدار	حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های	تکنولوژی سازگار با محیط
اول	۰	۱	۲	۱	۱	۱	۲	۱	۱	۱	۰	۰	۰
دوم	۰	۰	۲	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۰
سوم	۰	۳	۲	۴	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۲	۲	۲
چهارم	۲	۱	۵	۲	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۱
پنجم	۰	۰	۵	۵	۰	۰	۱	۰	۰	۳	۴	۶	۲

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

جدول-۵. رتبه‌بندی برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران بر حسب میزان گرایش محتوایی آن به توسعه پایداری کشاورزی

رتبه	ضریب ویکور	برنامه
۳	۰/۲۱۱	اول
۵	۰/۰۰۸	دوم
۴	۰/۱۹۷	سوم
۲	۰/۲۶۸	چهارم
۱	۰/۵	پنجم

مأخذ: محاسبات تحقیق

۵. نتیجه‌گیری

نگاهی به وضعیت کنونی کشاورزی در عرصه جهانی به وضوح گویای این مسئله است که قابلیت دوام سیستم‌های فعلی تولید محصولات کشاورزی، به‌طور چشمگیری مورد چالش قرار گرفته است. بدین‌سان، توجه به توسعه پایدار کشاورزی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های زندگی امروز بشر مطرح است. کشور ما نیز همگام با سایر کشورها، چند صباحی است که توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی را در رأس امور خود قرار داده است. در این مقاله تلاش شده است تا میزان توجه به پارامترها و شاخص‌های توسعه پایدار در پنج برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی با استفاده از روش‌های علمی مورد ارزشیابی محتوایی قرار گیرد.

نتایج نشان داده است توجه به توسعه پایدار کشاورزی در تمامی برنامه‌ها به نحوی از انحاء لحاظ شده است. لیکن ضریب توجه به شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی بسیار ناچیز و در بهترین وضعیت نیم بوده است. از طرفی در بین برنامه‌ها، در محتوای برنامه‌ی پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (۱۳۹۴-۱۳۹۰) بیشترین میزان توجه و تأکید بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی شده است. پس از آن برنامه چهارم دارای بالاترین میزان توجه به مقوله یاد شده بوده است. برنامه اول توسعه پس از انقلاب علی‌رغم این که مقارن با دوران شکل‌گیری رویکرد توسعه پایدار کشاورزی در عرصه جهانی بوده و ملاحظات زیست محیطی آن نیز کم‌تر ارزشیابی گردیده، اما در جایگاه سوم قرار دارد که دلیل اصلی آن تأکید بیش‌تر بر شاخص‌های اقتصادی و به سبب آثار جنگ تحمیلی و دوران بازسازی پس از آن بوده است.

در مجموع ارزشیابی محتوای برنامه‌های توسعه می‌توان گفت هر چند وضعیت کلی محتوای برنامه‌ها حاکی از روند رو به رشد توجه و تأکید بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی است اما بر مبنای اصول یکپارچه‌نگری، بررسی نشان می‌دهد که در محتوای برنامه‌های توسعه به‌طور همسان و برابر، ابعاد سازنده توسعه پایدار کشاورزی مورد توجه واقع نشده است. به‌گونه‌ای که توجه و تأکید بر ابعاد اقتصادی و زیست‌محیطی بیش از بعد اجتماعی توسعه پایدار کشاورزی می‌باشد. از این رو در صورت تداوم این جریان، امکان تحقق مطلوب و همه‌جانبه توسعه پایدار کشاورزی دور از دسترس می‌نماید. امری که با توجه به شرایط خاص کشور، فرهنگ اسلامی و جنبه چندبعدی بودن مفهوم توسعه پایدار قابل توجیه نخواهد بود.

به منظور اصلاح برنامه‌های پنج ساله توسعه در آینده از حیث توسعه پایدار کشاورزی پیشنهاد می‌شود اولاً فصلی ویژه به مقوله یاد شده تخصیص یابد و ثانیاً پیش از تدوین و تصویب برنامه‌های توسعه، مراکز تحقیقاتی کشور از سوی دولت و مجلس حمایت و هدایت شوند تا به بررسی، ارزیابی و شناخت نقاط ضعف و موانع توسعه پایدار کشاورزی پرداخته و سپس بایسته‌های قانونی متناسب با آن در قانون برنامه توسعه دیده شود.

منابع

- آقاسی‌زاده، فتح‌الله؛ دشتی، سعید؛ اعتمادزاده، امیرحسین. (۱۳۸۷). "مدل مفهومی و محتوایی برنامه‌های پنج ساله جمهوری اسلامی ایران". هفته نامه برنامه، سال هفتم، شماره ۳۰۰، دی ماه ۱۳۸۷، ص ۱۵ - ۲۱.
- ادواردز، کلیو آرتور. (۱۳۷۹). "کشاورزی پایدار". ترجمه و تدوین عوض کوچکی، محمد حسینی، ابوالحسن هاشمی دزفولی، انتشارات دانشگاه مشهد.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۸). "توسعه روستایی با تاکید بر جامعه روستایی ایران". نشر نی، تهران.
- برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین؛ ابراهیمی، محمدمیر. (۱۳۸۷). "نظریه‌های توسعه روستایی". سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.
- تودارو، مایکل. (۱۳۷۸). "توسعه اقتصادی در جهان سوم". ترجمه غلامعلی فرجادی، انتشارات مؤسسه عالی پژوهش و برنامه‌ریزی توسعه، تهران.
- جمعه‌پور، محمود. (۱۳۷۷). "بررسی و ارزیابی جایگاه اقتصادی و توسعه بخش روستایی در فرایند برنامه ریزی توسعه ملی". مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه‌ریزی توسعه در ایران، جلد دوم.
- جهانگرد، اسفندیار. (۱۳۸۴). "تحلیل سازگاری سرمایه گذاری در برنامه‌های توسعه ایران". مجله برنامه و بودجه ۱۳۸۴، شماره ۹۰.
- حسینی، فرج‌الله؛ شریعتی؛ محمدرضا. (۱۳۸۲). "نیازهای آموزشی مروجان سازمان کشاورزی سمنان به کشاورزی پایدار". مجله جهاد، شماره ۲۵۸، ۲۵ - ۳۱.
- حسینی، فرج‌الله (۱۳۸۲). "نگرش‌ها و نیازهای آموزشی مروجان". مجله جهاد، سال ۲۳، شماره ۲۵۸، ۳۱ - ۱۲۵.
- درویشی، عبدالکریم. (۱۳۷۲). "ظرفیت و توان توسعه پایدار کشاورزی ایران". اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۵، سال دوم، ص ۲۰ - ۵۲.
- دفتر محیط زیست و توسعه پایدار کشاورزی. (۱۳۸۳). مجموعه قوانین و اقدامات، وزارت جهاد کشاورزی.
- دولانی، عباس؛ حریری، نجلا؛ حسن‌زاده، حافظ‌محمد؛ ولی‌نژادی، علی. (۱۳۹۱). "مروری بر پژوهش کیفی و نرم‌افزارهای تحلیل داده‌های کیفی". فصلنامه مدیریت سلامت، شماره ۱۵، صص ۷۷ - ۸۹.
- رحیمی، عباس. (۱۳۷۷). "ارزیابی رویکردهای توسعه روستایی ایران". مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، جلد دوم.

- زاهدی، شمس‌السادات؛ نجفی، غلامعلی. (۱۳۸۴). "مسائل پایداری کشاورزی در ایران". *مجله جامعه شناسی ایران*، شماره ۲، ۷۳-۱۰۶.
- زمانی‌پور، اسدالله. (۱۳۷۳). "ترویج کشاورزی در فرایند توسعه". دانشگاه بیرجند.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴-۱۳۷۰. قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴-۱۳۷۸. قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۹-۱۳۸۳. قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سلامی، حبیب‌الله؛ شعبانی، زهره؛ صدر، سیدکاظم. (۱۳۸۹). "برآورد موجودی سرمایه در زیربخش‌های کشاورزی ایران و چگونگی شکل‌گیری آن در برنامه‌های توسعه". *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی*، سال دهم، شماره اول، ص ۱۳۳-۱۶۹.
- طالب، مهدی؛ عنبری، موسی. (۱۳۸۷). "جامعه‌شناسی روستایی با تأکید بر ابعاد تغییر و توسعه در جامعه روستایی ایران". انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- علیپور، حسن؛ فلاح، ربیع؛ مقدس‌فریمانی، شهرام. (۱۳۸۷). "دانش و گرایش محققان سازمان ترویج، آموزش و تحقیقات کشاورزی نسبت به کشاورزی پایدار". *مجله پژوهش و سازندگی در زراعت و باغبانی*، شماره ۸۱، زمستان ۱۳۸۷، ۱۱۹-۱۱۱.
- فرانسیس، چارلز. ا.؛ باتلر فلورا، کورنلیا؛ کینگ، لاری. د. (۱۳۷۷). "کشاورزی پایدار در مناطق معتدل". ترجمه عوض کوچکی و جواد خلقتانی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- قنبری، یوسف؛ برقی، حمید. (۱۳۸۷). "چالش‌های اساسی در توسعه پایدار کشاورزی در ایران". *راهبرد یاس*، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۷، صفحات ۲۳۴-۲۱۹.
- کریمی، سعید. (۱۳۸۱). "اصول و روش‌های تولید در کشاورزی پایدار". *مجله جهاد*، شماره ۲۵۴، ۴۰-۴۶.
- کوچکی، عوض. (۱۳۷۴). "کشاورزی و توسعه پایدار". *نشریه اقتصاد کشاورزی و توسعه*، توسعه پایدار کشاورزی مجموعه مقالات، شماره ویژه، ص ۸۹-۱۱۱.
- لامپکین، ن. (۱۳۷۶). "کشاورزی ارگانیک". ترجمه عوض کوچکی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- میرزاحمدی، علی. (۱۳۹۱). "تحلیل کیفی داده با Atlas.ti". انتشارات ناقوس.
- مطیعی‌لنگرودی، سیدحسن. (۱۳۸۱). "جغرافیای کشاورزی ایران - کشاورزی". انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- مطیعی‌لنگرودی، سیدحسن. (۱۳۸۶). "برنامه‌ریزی روستایی با تأکید بر ایران". انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

- مطیعی لنگرودی، سیدحسن؛ شمسایی، ابراهیم. (۱۳۸۶)، "توسعه روستایی مبتنی بر تداوم و پایداری کشاورزی: مطالعه موردی بخش ساجسرود زنجان". فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۶، صص ۱۰۴-۸۵.
- مطیعی لنگرودی، سیدحسن. (۱۳۸۸). "توسعه و کشاورزی پایدار (از دیدگاه اقتصاد روستایی)". تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هاتفیلد، جی ال؛ کارلن، دی ال. (۱۳۸۰). "نظام‌های کشاورزی پایدار". ترجمه عوض کوچکی و محمد حسینی و حمید رضا خزائی، جهاد دانشگاهی مشهد.
- هاشمی‌داری، حسن. (۱۳۸۴). "کشاورزی پایدار راهگاه توسعه پایدار"، انتشارات پرسمان، تهران.
- هاشمی‌نیا، مجید؛ قهرمان، نوذر. (۱۳۷۸). "زراعت دیم راهبردی نوین برای پایداری"، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- Jingzhu; Lin, Xiangyi.(2008), **The Multiple Attributed Decision-Making VIKOR Method and Its Application**, IEEE
- Avijit, Gupta.(1998). **Ecology and Development in Third World**, Second Edition, London, Routledg.
- Gane, M.(2007). **Forest strategic Management and Sustainable Development for Forest Sector**, Nether land.
- Gongn, Jianhua. & Lin, Hui.(2000). **Sustainable development for agricultural region in China: case studies**, *Forest Ecology and Management* 128, pp. 27-38.
- Graham, B.(1998). **Sustainable agriculture and rural development**. *IICA Quarterly NewsletterJournal*, Vol 4 , No 1, pp. 1-2, 8-9.
- Harwood, P.(1990). **History of Sustainable Agriculture**, 1-19.
- Hulse, J. H.(1991), **Global perspectives on sustainable development: implications for agriculture**. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 39 No. 4(I) pp. 541-551.
- Lynam, J.K.(1994). **Sustainable growth in agricultural Production: the links between Production, resources, and research.in: Opportunities, Use, and transfer of systems research methods in agriculture to developing Countries**. In: zoldsworthy, P., PenninggDeveries, F.(Eds).(PP: 3 - 27.) Kluwer Academic Publishers,. The Netherlands.
- Munssing he, M., W. Shearer.(1995). **Defining and Measuring sustainabilty**, *the United Nations University/ The word bank*.
- Opricovic, Serafim.(1998). **Multicriteria Optimization of Civil Engineering Systems**. Belgrade: s.n., Faculty of Civil Engineering.
- Pretty, J.N (1995)**Regenerative Agriculture, Policies and Practice for sustainability and Self - Reliance**. Earthscan blications Ltd. London. England.
- UNDP.(1994). **Sustainable Human Development and Agriculture**. New York. NY. USA.

The Situation of Sustainable Agricultural Development in Iran Development Plans Case: Five-year plans After the Revolution

H. Afrakteh, M.Hajipour , M. Gourzin, B. Nejati

Received: 13 March 2013

Accepted: 10 June 2013

Nowadays, sustainable agricultural development is one of the basic needs. For achieving to this aim, sufficient attention should be paid to this concept on the country five-year plans as an upstream document and development navigation. This paper has evaluated Five-year plans After the Islamic Revolution from the viewpoints of its attention and emphasis on sustainable agricultural development dimensions and indices. Required data are collected through document study. Collected data has been analyzes based on content analysis through VIKOR method and Atlas.ti software. The result showed that although, there has been some attention to sustainable agricultural development in all of the Five-year plans after the Islamic Revolution, but the more emphasis has been paid to sustainable agricultural development concept on the fifth development plan. Although the attention has been gradually paid to concept of sustainable development in all of the planning process, but, there has not been equal emphasis on all dimensions of sustainable agricultural development.

: Q18, Q17, Q16, Q15, Q14, Q13, Q01. **JEL Classification**

Key Words: *Rural development, sustainable agricultural development, Five-year plans, Content Analysis.*